

SZIRMAI VIKTÓRIA – VÁRADI ZSUZSANNA

TÉRBELI-TÁRSADALMI ELKÜLÖNÜLÉS ÉS INTEGRÁCIÓ A MAGYAR NAGYVÁROSTÉRSÉGEK BEN

Kulcsszavak: Társadalmi integráció, dezintegráció, területi elkülönülés, térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek, magyar nagyvárosi térségek, Budapesti Agglomeráció

Bevezetés

A klasszikus humán ökológiai kutatási irány, a chicagói iskola munkássága óta tudjuk, hogy a városi társadalmi dezintegráció jelenségei a társadalmi integráció folyamataival is együtt járnak, illetve, hogy a társadalmi felbomlást a térbeli társadalmi szerveződés, az integráció különböző típusú folyamatai kísérik (Nemes–Szelényi 1967). A chicagói iskolát bíráló nézetek (Szelényi 1973) figyelembevétele alapján pedig az is feltehető, hogy a két folyamatot nem lehet igazán elkülönítve elemezni, mivel azok összekapcsolódnak, sokszor ugyanannak a dolognak a két különböző, egyszersmind összetartozó oldaláról van szó.

Erre lehet példa a területi elkülönülés, vagy másképp fogalmazva a térbeli szegregáció jelensége. A területi elkülönülés folyamatait a társadalmi felbomlás jelenségeként is értelmezhetjük, hiszen a térbeli, köztük a városi társadalmak szétszakadásáról van szó, arról hogy a különböző térbeli, társadalmi csoportok közötti kapcsolatok megszűnnek vagy redukálódnak, hogy megszűnik a különböző társadalmi pozíciójú területi csoport közötti kommunikáció is, következésképpen arra sincs mód, hogy a mindennapi élettapasztalatok és szubkulturális minták keveredjenek. Más szempontból azonban a térbeli társadalmi szegregáció a társadalmi struktúrában hasonló pozíciójú népesség integrációját is jelenti, mivel az érintett népesség tagjai közel kerülnek egymáshoz, nőnek a személyes kapcsolatok, a szubkulturális minták hatásainak a lehetőségei, következésképpen erősödhet a csoportszintű társadalmi szolidaritás és ezzel a területi, illetve a lokális szintű integráció is.

S bár az is nyilvánvaló, hogy a társadalmi szegregáció alapvetően negatív jelenség, főként akkor, ha a szegregált, a szegregálódó (többnyire kisebbségben, hátrányos társadalmi struktúrális helyzetben lévő) csoportok kirekesztését jelenti a kedvező élethelyzeteket eredményező különböző fizikai, társadalmi kondíciókból, ha a lakóhelyi életlehetőségek, a helyben vállalható munkalehetőségek, az infrastrukturális körülmények hiányait adja. Negatív akkor is, ha az érintett, kirekesztett társadalmi csoport életformája, deviáns mintákra alapozott értékrendje veszélyezteti a többségi társadalmakat. A problémák figyelembevétele mellett azonban azt is látni kell, hogy a szegregáció, a térségi társadalmak pozíció alapú elkülönülése társadalmi tény. A társadalmi elhelyezkedés törvényszerűségeit fejezi ki, azokat a különös hatásokat, amiket nem csupán a klasszikusok írtak le, amikor először csodálkoztak rá (az általuk akkor még nem definiált) globális urbanizáció első szakaszára, a városrobbanás periódusára, a vidékről frissen beáramló új városlakók elhelyezkedési rendjét meghatározó szabályszerűségekre. Arra, hogy a hasonló társadalmi helyzetűek ugyanazon térségben élnek, ugyanabba

az ökológiai övezetbe integrálódnak, s nem úgy, ahogy azt Max Weber állította, miszerint a nagyváros „egyének laza homokkupaca” (Nemes–Szelényi 1967:91).

Azóta kutatások sokasága bizonyította be nemcsak a térbeli elhelyezkedés ökológiai törvényszerűségeit, hanem azt is, hogy a társadalmi elkülönülés mögött társadalmi igények is meghúzódnak, a hasonló társadalmi helyzetben lévők hasonló térbeli cselekvési lehetőségei, szükségyszerűségei, egyszersmind választásai is. Ezeket nemcsak tiszteletben kell tartani, hanem a pozitív következményeit is ki kell emelni. Alapvetően azt, hogy a nagyvárosi környezetben a kisebb területi egységekre kiterjedő helyi társadalmak születését, formálódását fejezik ki. Ezzel megint a chicagói iskolánál vagyunk, bár azzal a fontos korrekcióval, hogy nemcsak a természetes övezetek ökológiai meghatározottságait, a környezeti szempontok térszervező mechanizmusait tartjuk jelentősnek, hanem a társadalmi strukturális összefüggéseket is, tehát hogy a különböző jövedelmi, iskolázottsági csoportok hogyan viselkednek a térben, s hogy ennek következtében milyen lokális integrációs erők szerveződnek.

Tanulmányunkban a fenti nézőpont szerint elemezzük a magyar nagyvárosi térségeket. Elsőként bemutatjuk a magyar nagyvárosi térségek térbeli társadalmi strukturális folyamataiban létrejött elkülönülési trendeket, a különböző városnegyedek közötti társadalmi szakadékokat, a város és környéke közötti új társadalmi elkülönüléseket. Ezt követően pedig kísérletet teszünk a társadalmi integráció bizonyos mechanizmusainak, azok térségi, illetve társadalmi strukturális, vagyis az érintett csoportok életviszonyaiból, társadalmi pozícióiból következő kondicionáltságainak az elemzésére. Megvizsgáljuk, hogy van-e összefüggés az elkülönülés, a szegregáció és a lokális integrációs folyamatok között.

A magyar nagyvárosi térségek társadalmi szerkezetének bemutatására két átfogó empirikus kutatás adatbázisának elemzése adott lehetőséget. Az egyik a *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című kutatás, a másik *A modern fogyasztási modelleket meghatározó társadalmi mechanizmusok és érdekviszonyok. A fenntartható fogyasztás modellje* című vizsgálat és annak eredményei.

A *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című, 2004 és 2007 között végzett alapkutatás¹ fő célja volt, hogy feltárja a 9 magyar nagyvárostérség térbeli társadalmi egyenlőtlenségeit és társadalmi konfliktusait, valamint megvizsgálja a térbeli társadalmi problémáknak a város-térségek társadalmi versenyképességére gyakorolt hatásait. A projekt alkalmazott kutatási célja a várostérségi térbeli társadalmi egyenlőtlenségek enyhítését, a – társadalmi egyenlőtlenségekkel összefüggő – társadalmi konfliktusok kezelését adó megoldások kimunkálása,

¹ A projekt konzorciumi keretben valósult meg, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok (NKFP) támogatásával (nyilvántartási szám: 5/083/2004). A konzorcium vezető intézménye az MTA Szociológiai Kutatóintézet (mai nevén: MTA Társadalomkutató Központ Szociológiai Intézet), a kutatás vezetője Szirmai Viktória volt. A konzorcium tagjai: az MTA Regionális Kutatások Központja, Közép-Dunántúli Osztálya (mai nevén: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete), a Kodolányi János Főiskola, a PESTTERV Pest megyei Terület-, Település-, Környezet Tervező és Tanácsadó Kft. és a Székesfehérvári Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány voltak. A kutatás mintaterülete Budapest és a nyolc 100 ezer főnél népesebb magyarországi nagyváros, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, valamint a rangsor módszerekkel kiválasztott három legfejlettebb és három legfejletlenebb környéki település volt (a három legfejlettebb Törökbálint, Százhalombatta, Gödöllő, a három legfejletlenebb Tök, Tinnye, Szigethalom). A kutatás számos módszerre épült, a legfontosabbak az 5248 fő megkérdezésén alapuló reprezentatív kérdőíves adatfelvétel az említett térségekben, a 108 mélyinterjú, valamint a statisztikai adatbázis-elemzés.

a várostérségek gazdasági és társadalmi versenyképességét javító különböző típusú eljárások kidolgozása volt.

A *Fenntartható fogyasztás, termelés és kommunikáció* projekt keretében, *A modern fogyasztási modelleket meghatározó társadalmi mechanizmusok és érdekviszonyok. A fenntartható fogyasztás modellje* című, 2009 és 2011 között megvalósított rész kutatás² a városi terjeszkedés problematikáját tárta fel a Budapesti Agglomeráció példáján, valamint elemezte a budapesti térségben élő különböző társadalmi státuscsoportok által kialakított és követett területfogyasztási modelleket, azok térbeli, társadalmi, gazdasági meghatározottságait, érdekviszonyait.

A térbeli társadalmi elkülönülés a magyar nagyvárosi térségekben

A centrum és periféria modell átalakulása

A magyarországi nagyvárosi terek térbeli társadalmi szerkezete történetileg a magas társadalmi státusú centrum és az alacsony társadalmi státusú periféria modellje szerint alakult.³ A 20. század elején például a budapesti jobb jövedelmű, magasabb társadalmi státusú csoportok a belső városrészekben, a szegényebb, alacsonyabb státusú rétegek az 1950 előtti Budapest külterületein, az ipari városrészekben és peremtelepüléseken helyezkedtek el.⁴

Az államszocializmus korában, a történeti centrum-periféria társadalmi egyenlőtlenégi modell jelentős mértékben módosult. A magyar városokban a '70-es évek óta érzékelhetőek a várospszutulás jelenségei, a belvárosi történeti műemlékek, a lakásállomány leromlása, a *slum*-sodás folyamata, a környezeti károk, a fizikai leromlás társadalmi következményei, az alacsony jövedelmű, idősebb népesség, illetve a roma népesség belvárosi koncentrációja is (Lichtenberger et al. 1995, Ladányi–Szelényi 1998). A fizikai, társadalmi leromlás jelenségei miatt e belső városrészek tehetősebb, jobb érdekérvényesítési lehetőségekkel, magasabb pozícióval rendelkező társadalmi rétegei közül számosan az új lakótelepekre költöztek, ame-

² A projekt konzorciumi keretben valósult meg, a Budapesti Corvinus Egyetem vezetésével, a *Norway Grants (Norwegian Financial Mechanism)* támogatásával (referenciaszám: 0056/NA/2006-2/ÓP). Az MTA Szociológiai Kutatóintézet által végzett rész kutatást Szirmai Viktória irányította. Az eredményeket a budapesti várostérségekben megvalósított 1000 főre kiterjedő reprezentatív kérdőíves adatfelvétel és 53 mélyinterjú adta. A 2010-ben megvalósított budapesti várostérségi vizsgálat megalapozásakor kiemelt cél volt az összehasonlíthatóság. Az ehhez szükséges legfontosabb módszertani megoldás a mintavétel szempontjainak a kidolgozása volt. 2005-ben a mintavételi eljárás a mintába bekerült települések mindegyikének egészét tekintve aránytartó volt, nemre, korcsoportra és iskolai végzettségre nézve reprezentatív. A településeken belüli, valamint a mintába bekerült települések közötti lakosságárányt tekintve viszont nem aránytartó rétegzett valószínűségi mintavételi eljárás került alkalmazásra. 2010-ben Törökbálint és Gödöllő, valamint Tinnye és Szigethalom kerültek a mintába. A reprezentatív kvóta alapja a 2001. évi népszámlálás adatbázisa volt. Az elemzés során e három változó a 2005-ös adatfelvétel alapján került súlyozásra.

³ A centrum-periféria modellt társadalom-földrajzi, illetve szociológiai értelemben használjuk. Társadalom-földrajzi értelemben a centrum egy meghatározott földrajzi egység térbeli központját, a periféria pedig az adott földrajzi egység külső területeit jelenti. A központ és a külső területek között történetileg változó gazdasági, infrastruktúrális, funkcionális, és társadalmi különbségek, illetve egyenlőtleniségek is lehetnek.

⁴ Budapesten a jelzett centrum-periféria modell soha nem érvényesült tisztán, a belvárosban mindig laktak alacsonyabb státusú csoportok is, részben várostervezési, építészeti okok, részben a városi társadalmak összetétele miatt.

lyek a nagyobb városok centrumainak a környékén (az úgynevezett átmeneti övezetekben), vagy a külső övezetekben épültek.

A jelzett folyamatok megbontották a centrumból a perifériák felé irányuló fizikai és társadalmi státusromlás tendenciáját. A belvárosok ökológiai pozíciója visszaesett, az átmeneti övezet státusa az új lakótelepek és azok társadalmi összetétele révén javult, a periféria pozíciója továbbra is alacsony maradt.

A '90-es évek ellentmondásos változásokkal jártak: egyrészt a belvárosok egyes részeinek a leszakadásával, fokozatos pusztulásával, a fizikailag és társadalmilag problematikus *slumok* kialakulásával, másrészt a városcentrumok meghatározott részeinek gyors és látványos fejlődésével. Az átalakulás kedvező jelenségei alapvetően a „*citysedés*” folyamataiból, a történeti funkciók átalakulásából, a lakóhelyi funkciók csökkenéséből, az üzleti, a kereskedelmi funkciók növekedéséből fakadtak. Az üzleti-piaci alapú ingatlanfejlesztések hatására minden nagyobb városban jellemzővé vált a pénzintézmények, a bankok, az irodaházak építése, az új vagy megújuló gazdasági, kereskedelmi centrumok és a kapcsolódó infrastruktúra kialakítása, a szállodák felújítása, új szállodák építése, a nagy bevásárlóközpontok kialakítása. A városközpontokat gyors ütemben modernizálták az elegáns üzletek, új éttermek és kávéházak, a sétáló utcák, az átalakított közterek is.

A jelzett ellentmondásos trendek tehát egyrészt javították, másrészt rontották a belvárosok hagyományos centrum-periféria modellben elfoglalt ökológiai és társadalmi pozícióit.

A magyar nagyvárosok központjaiból már a '80-as évek óta egyre többen költöztek ki a városszéli településekre, a '90-es évek pedig a szuburbanizáció további dinamizálódását hozták. A szuburbanizációt nemcsak a nagyvároslakók meghatározott csoportjainak új lakáspiaci helyzete, a városkörnyéki lakóhelyek iránti igényei, a városi környezeti problémák, a légszennyezettség, a zajártalmak, a rehabilitáció hiánya indokolták, hanem a térben terjeszkedő gazdaság igényei, a gazdaság területi decentralizációja is. A nagyváros környéki önkormányzatok (településrendezési eszközökkel, fejlesztésekkel) szintén támogatták a szuburbanizációs folyamatokat.

Mindezek eredményeként a nagyvárosok és térségeik együttes lakossága 1990 és 2008 között 2,7%-kal csökkent (a csökkenés kisebb volt, mint az országos érték, amely 3,3%). Különbség tehető azonban a centrumvárosok és a háttértelepülések népességszámának alakulásában. A centrumvárosokban a népesség száma csökkent: Budapest esetében 14,6%-kal, a többi vizsgált nagyvárosban 4,2%-kal. Ezzel ellentétben a városkörnyékeken a lakónépesség száma jelentős mértékben növekedett a vizsgált időszakban (összességében 32%-kal). Az egyik legnagyobb arányú népességszám-változás a Budapesti Agglomerációban történt, ahol az 1990. évi adatokhoz képest 18,9%-kal nőtt a népesség. A többi nagyváros esetében a háttértelepülésen élők aránya 19,2%-kal nőtt (KSH Tájékoztatási Adatbázis).

A 9 nagyvárosi térségben 2005-ben megvalósított reprezentatív kutatásból kiderült, hogy a szuburbanizáció során főként a magas státusúak városon belüli területi átrendeződése, a belvárosból való fokozatos kifelé húzódása, majd a városkörnyékre való kitelepedése figyelhető meg. Elsőként a fejlett városkörnyékeket, majd a jobb külvárosokat, illetve a fejlettebb városkörnyékeket választották (Szirmai 2009).⁵

⁵ A 9 vizsgált várostérségben részben előre megadott városszociológiai (humán ökológiai) kritériumok, részben helyi tapasztalatok, szakértők, várostervezők, valamint a városok bejárása alapján jelöltük ki a különböző övezeteket. A *belvárosi övezet*: más néven (történelmi) városközpont, a *city*, vagy első munkahelyi övezet, ahol a városközpont jellegadó munkahelyegységei találhatók (pl. közigazgatási szervek, pénz- és hitelintézetek, luxusigényeket

A jelzett kutatásból az is látszik, hogy a városlakók többsége, közte a városi középosztály magasabb státusú csoportjai nem gondolnak a kiköltözésre. A 2005-ben lebonyolított, város-térségekre nézve reprezentatív kutatás eredményei is azt bizonyították, hogy a nagyvárosi térségek lakosságának többsége, 79,6%-a nem akar lakóhelyet változtatni. A városlakók csupán 13%-a mondta azt, hogy biztosan el fog költözni, 7,3%-uk szeretne, de nincs rá lehetősége. A városkörnyékiek csupán 4,5%-a állította, hogy biztosan költözni fog, 4,2% elköltözne, de nincs rá módja.

A Budapest térségre elvégzett 2010-es vizsgálat meglepő eredménye volt a már korábban is alacsony költözési szándék 10,1%-ra történő csökkenése, továbbá az is, hogy 3,3%-ra esett vissza azoknak az aránya, akik elmennének, de nincs rá lehetőségük.⁶ Ennek egyik tényszerű oka a 2008-ban kezdődött gazdasági válság, a lakás- és hiteltartozások költözést visszafogó következménye, különösképpen a fejletlen városkörnyéki településeken élő, hátrányosabb helyzetű, alacsonyabban iskolázott rétegek esetében.

A kiköltözést visszafogó tényező volt az is, hogy 2003 és 2006 között Budapesten 35 ezer új lakás épült. Ebből lakóparki formában több mint 6 ezer új lakás készült el (Cséfalvay 2008:23). Valószínűsíthető, hogy a fővárosban épített új lakóparkok felszívták azokat, akik elégedetlenek voltak a többnyire belső kerületi, vagy éppen lakótelepi lakásaikkal, és akik tiszta és biztonságos, másképp fogalmazva olyan szuburbán környezetbe vágytak, amely egy időben nyújtotta a városi és szuburbán élet előnyeit,⁷ miközben megóvta őket a bejárás nehézségeitől, az elővárosi viszonyok kialakulatlanságától is.

A 2005-ben biztosan költözők között magas volt a budapesti térségben lakók, a városokban, ezen belül a belvárosi és az átmeneti övezetben élők aránya. A belvárosi övezetekben a közép- és a felsőfokú végzettséggel rendelkező diplomások, a szellemi alkalmazottak, az átmeneti övezetben, de a külvárosokban is a középfokú végzettséggel bírók, a vállalkozói rétegek képviseltek magas arányokat a biztosan költözők között. A fejlett és a fejletlen városkörnyékeken ismét a közép- és a felsőfokú végzettséggel rendelkező diplomások, a vállalkozók, a szellemi alkalmazottak aránya magas.

Tehát amíg a várostérségi ökológiai hierarchia két végpontján, a centrumban és a periférián a legmagasabb társadalmi státusúak, addig a közbeeső városrészekben a középrétegek elvagyódása a jellemző.

kielégítő szaküzletek, oktatási és kulturális intézmények, irodák stb.), de elsősorban az üzleti és kereskedelmi élet, valamint a szórakoztatóipar létesítményei. Inkább intenzív beépítés és többszintes házak, mint a lakóövezeti funkció jellemzi (nagy nappali és kicsi éjszakai népesség), bár saját lakossága is van. Az *átmeneti övezet*: két részből, a belvároshoz közeli ipari üzemek és kereskedelmi egységek zónájából és az azt körülölelő – szintén kettős – lakóövezetekből áll. A lakóövezet belső részeire néhány szintes épületek (korábban esetleg bérházak), valamint kis zöldterület a jellemző. Az itt élők keveset költenek a lakásfenntartásra, ezért fokozatos lepusztulás figyelhető meg. A lakóövezet külsőbb részein főképp különálló, nagyobb méretű kerttel rendelkező családi házas területek találhatók, de jelen vannak a szállodák és apartmanok is. A *külvárosi övezet*: más néven előváros, a nagyvárossal szoros funkcionális kapcsolatot tart fenn, jól elkülönülve közvetlen közelében fekszik, esetleg korábban közigazgatásilag is önálló település volt, amely ma már a nagyváros beolvadt településrészévé vált. Legfőbb szerepköre a lakófunkció (főként családi házas beépítéssel vagy lakóteleppel, újabban lakóparkkal), lakóik nagy része a városközpontban dolgozik. Végül a *háttértelepüléseket* rangszám módszerrel választottuk ki, melynek során a megközelíthetőség, a lakáshelyzet, a köz- és felsőoktatás, az egészségügyi ellátás, a vállalkozói aktivitás, az adózás, a jövedelmek, a foglalkoztatás, a munkanélküliség, a mobilitás, a szociális ellátás szempontjait vettük figyelembe.

⁶ A költözéssel kapcsolatos elemzéseket Schuchmann Júlia készítette (Szirmai et al. 2012:157).

⁷ A lakóparki lakásokat nemcsak fővárosiak, hanem a magasabb státusú vidéki lakosok is megvették, akár gyerekeik számára, akár befektetési szándékkal.

Ez a tendencia 2010-ben is érvényesnek bizonyult, a költözni akarók átlagát jelentősen meghaladta a felsőfokú (15,6%) és az érettségivel rendelkezők (17,5%) aránya. Vagyis a költözési szándék (és lehetőség) lényegesen magasabb a képzettebb társadalmi csoportok esetében, de a magasabb jövedelmi helyzetben lévők esetében is.

Mind 2005-ben, mind 2010-ben a magas és a nagyon magas jövedelműek akartak az átlagot meghaladó mértékben költözni. Kiemelkedően fontos azonban az a tény, hogy 2010-ben már az átlagot négyszeresen meghaladó mértékben akartak költözni a nagyon magas jövedelemmel rendelkezők (42,9%). Figyelemreméltó az is, hogy míg 2005-ben az alacsony jövedelmű csoportok átlag alatt, 2010-ben már az átlag felett (12,1%) akartak lakóhelyet cserélni.

A különböző jövedelmű csoportok eltérő tényezők alapján döntenek: míg a magas jövedelműek esetében a költözés egy szabadon választható lehetőség, addig az alacsony jövedelműek esetében ez inkább kényszer, lakhatási költségeik növekedése, vagy az eladósodás következtében. A közepes jövedelműek – bár 2010-ben közöttük is növekedett a költözők aránya – mindkét időszakban átlag alatti arányban mozdulnának.

A hazai várostérségekben tehát nem lehet a szuburbanizáció jelentős mértékű felgyorsulását prognosztizálni: a mai költözési szándékok nem jelentősek, csupán kisebb csoportok lakóhelyi elégedetlenségét vagy új típusú lakóhelyi elvárásait mutatják. Budapest esetében új trend, hogy 2007 óta nemcsak csökkent a fővárosi kiköltözés dinamikája, hanem enyhe népességnövekedés is látszik.⁸ A fővárost és a környékeit összekötő közlekedési utak állapota, a megnövekedett gépkocsiforgalom miatti zsúfoltság,⁹ az állandósult dugók, a városfejlődés dinamikájától jóval elmaradt mennyiségi és minőségi tömegközlekedés szintén szerepet kapnak akár a költözési célok visszaesésében, akár a visszaköltözési igényekben. Mindez arra utal, hogy a közeljövőben valószínűleg nem várható a térbeli társadalmi szerkezet drasztikus átalakulása.

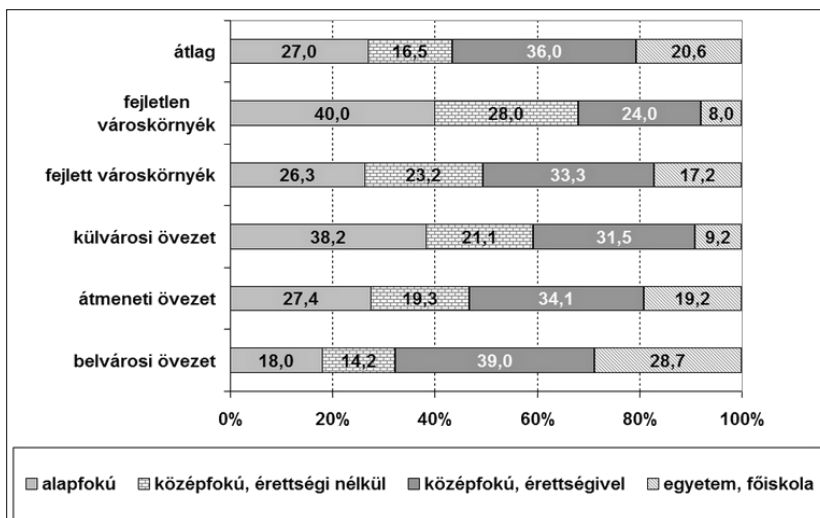
A nagyvárostérségek társadalmi szerkezete

A 9 magyar nagyvárostérségben, 2005-ben végzett reprezentatív vizsgálat (Szirmai 2009) eredményei feltárták, hogy a vizsgált nagyvárosok, köztük Budapest centrum részein is a magasabb társadalmi státusúak, míg a város külső negyedeiben, illetve a városkörnyékeken az alacsonyabb társadalmi státusúak jelenléte a jellemzőbb (lásd az *1., 2., 3., 4. számú ábrákon*). Fontos trend, hogy a városcentrumból a városkörnyékek felé haladva a térbeli társadalmi szerkezet egyértelműen hierarchikusan alakult. A hierarchiát a kedvezőbb földrajzi helyzetben lévő, jobb infrastruktúrával rendelkező, fejlettebb városkörnyéki településeken élő magasabb társadalmi státusúak magasabb arányai azonban megtörték.

⁸ 2009. január 1-jén a főváros lakónépessége 1 712 210 fő volt. 2010. január 1-jei adatok szerint azonban Budapesten 1 721 556 fő él, az agglomerációban pedig 803 141 fő.

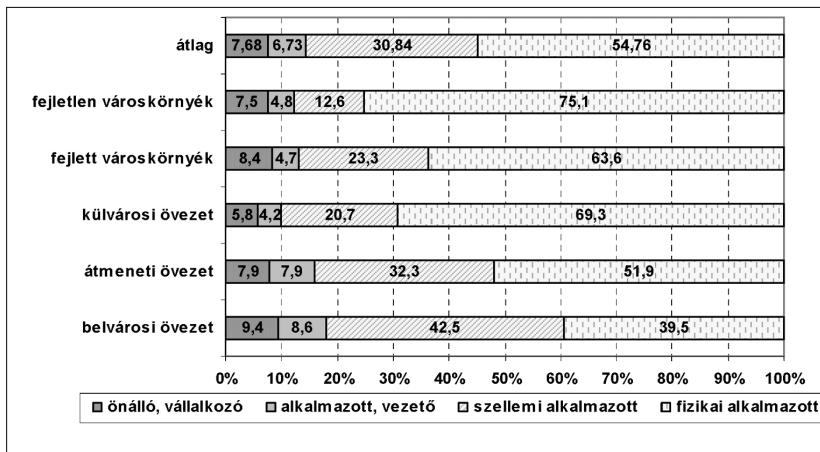
⁹ Míg 1990-ben az agglomerációban élők 50%-a tömegközlekedési eszközt használt, addig 2010-re ez az arány 33%-ra csökkent (www.catch-mr.eu). Váradi Zsuzsanna elemzése alapján: a Budapest környékén élő magas státusúak autóhasználata rendkívül erőteljes (65%) az alacsony státusúakkal (25%) szemben (Szirmai et al. 2012:160).

1. ábra: A 9 magyar nagyvárostérség különböző övezeteiben élők iskolai végzettség szerinti megoszlása (% , 2005)

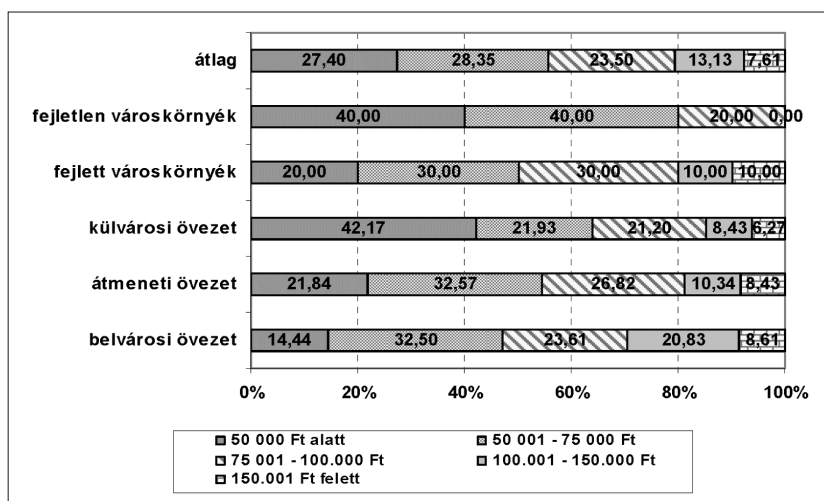
Forrás: NKFP kérdőív adatai

2. ábra: A 9 magyar nagyvárostérség különböző övezeteiben élők munkahelyi beosztás szerinti megoszlása (% , 2005)

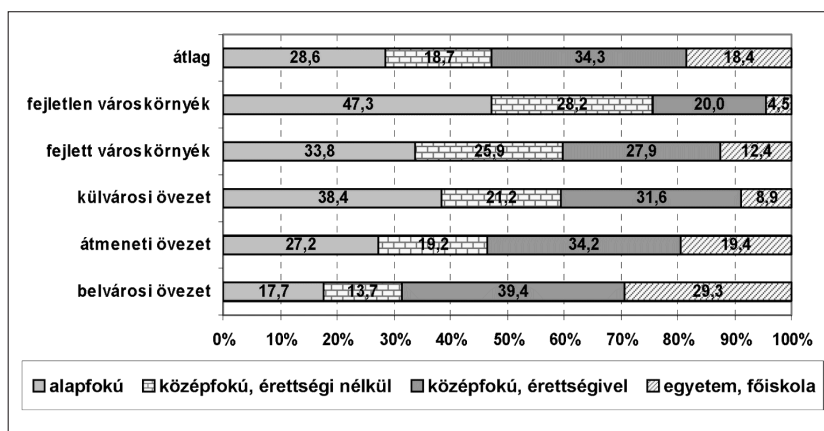
Forrás: NKFP kérdőív adatai

3. ábra: A 9 nagyvárostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

4. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők iskolai végzettség szerinti megoszlása (% , 2005)

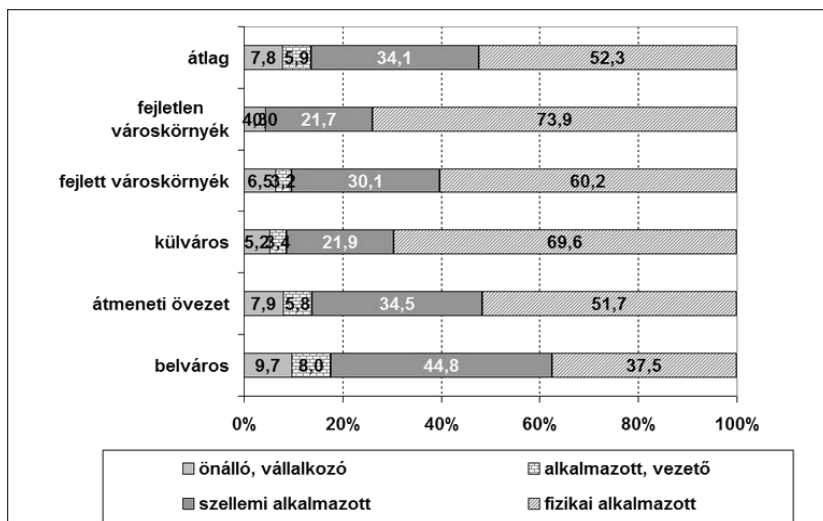
Forrás: NKFP kérdőív adatai

Az elemzések alapján 2005 és 2010 között a budapesti térség esetében fontos változások történtek a népesség területi elhelyezkedésében. A város belső övezetei között 2005-ben érzékelhető erőteljes hierarchikus elrendeződés 2010-re – mind az iskolai végzettség, mind a munkahelyi beosztás, mind pedig a jövedelem szempontjából – enyhült, viszonylag kiegyenlítettebbé vált. A magasabb társadalmi státusúak korábban inkább belvárosi koncentrációja most visszafogottabb, míg kiterjedtebb az elhelyezkedésük a főváros egyéb belső

negyedeiben is. Jelentős különbség azonban, hogy amíg a 2005-ös vizsgálatban csak a belvárosi koncentrációik lépték túl a mintabeli arányokat, addig 2010-ben a városi arányaik a magasabbak. A jövedelem szerinti megoszlások ettől eltérőek. Mert amíg 2005-ben a legmagasabb jövedelműek a mintaátlaghoz képest nagyobb mértékben a belvárosban jelentek meg, addig 2010-ben, a mintához képest magasabb arányokban a fejlett agglomerációs településeken találjuk meg őket.

A belvárostól kifelé haladva hierarchikusan növekvő alacsonyabb társadalmi státusú arányok esetében is tapasztalható egy relatív kiegyenlítődés: az alacsony státusúak 2005-ben a mintabeli átlagnál még magasabb városi arányai 2010-re csökkentek, miközben a fejletlen városkörnyéken nőttek (lásd az 5., 6., 7., és 8. ábrákat).

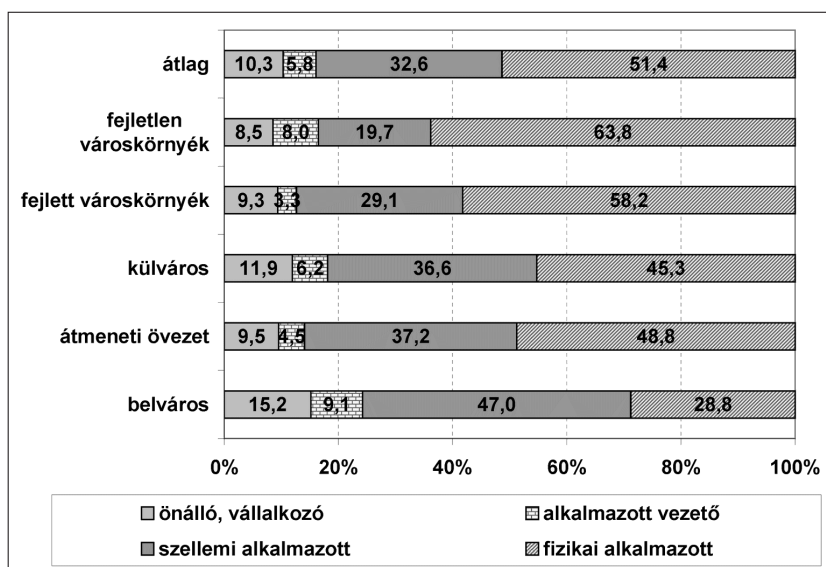
5. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők munkahelyi beosztás szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

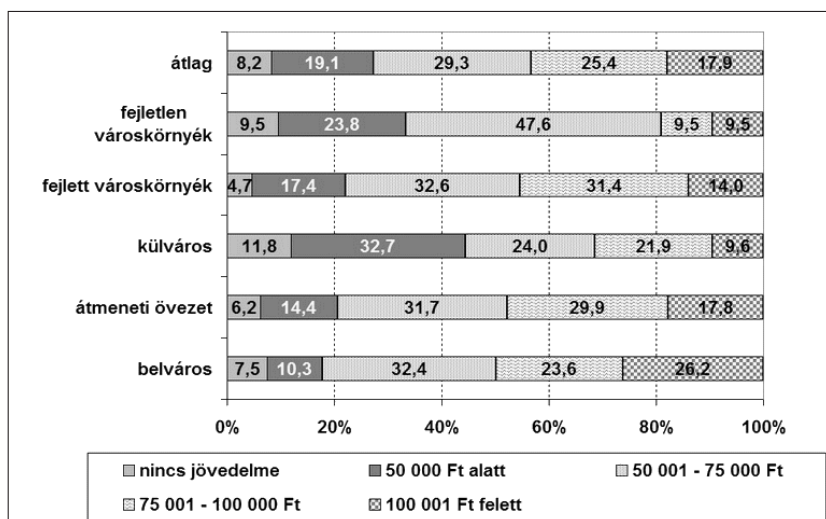
A budapesti várostérségre vonatkozó 2010-es eredmények, valamint a 2005-ös és a 2010-es kutatási tapasztalatok összehasonlítása alapján egyrészt erősödni látszik a magas társadalmi státusúak városi (már nemcsak belvárosi), illetve a fejlett városkörnyéki településekre érvényes koncentrációja. Másrészt jellemzőbbé válik az alacsony társadalmi státusú csoportok főként fejletlenebb városkörnyéki településeken történő elhelyezkedése. Mindez a város és a környék társadalmi szerkezeti elhelyezkedésének dichotomikus elrendeződését mutatja, ami – a norvég kutatás keretében készült nemzetközi összehasonlító tanulmány eredményei szerint – alapvetően európai jelenség. A francia, az osztrák, valamint a dán fővárosra és annak térségeire kiterjedő, az „urban sprawl” folyamatát feltáró elemzések ugyanis azt mutatják, hogy a Budapest térségben élők területi elhelyezkedésének rendje fokozatosan követi a nyugat-európai fővárosi térségek példáit (Szirmai 2011).

6. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők munkahelyi beosztás szerinti megoszlása (% , 2010)

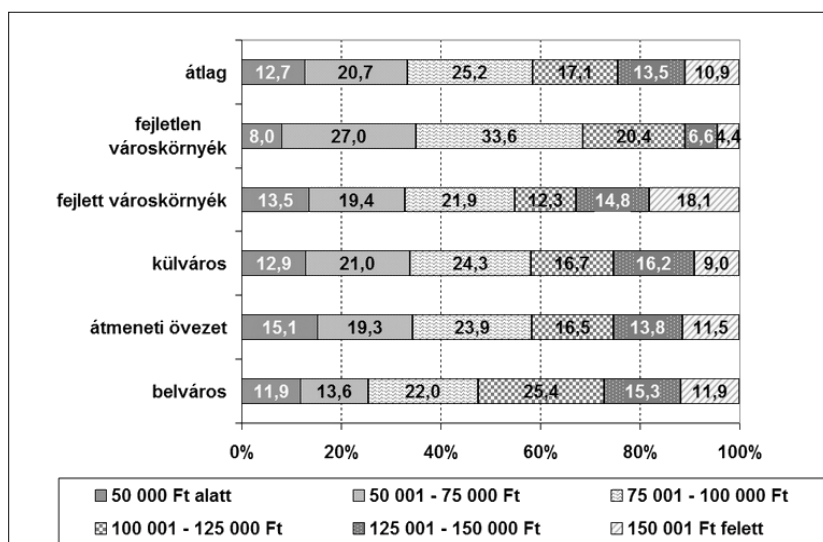
Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

7. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

8. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása (% , 2010)

Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

A kettős struktúrájú centrum-periféria modell szerveződése

A térbeli társadalmi egyenlőtlenségek leírására a nemzetközi szakirodalom többféle lehetőséget is kínált. A magyar területi struktúrában a nemzetközi térre is jellemző „duális” térségi társadalmi modell érzékelhető (Mollenkopf–Castells 1993). A magyarországi nagyvárostérségi kutatási eredmények alapján fogalmazódott meg az ún. kettős struktúrájú centrum-periféria modell mint a duális szerkezet egyik változata, ahol az egyik struktúrát a magas státusú centrum és az alacsony státusú periféria, míg a másik struktúrát az alacsony státusú centrum és a magas státusú periféria – vagyis a térbeli (ökológiai) társadalmi lejtő megszakadása, felfelé mutató törései – adják.

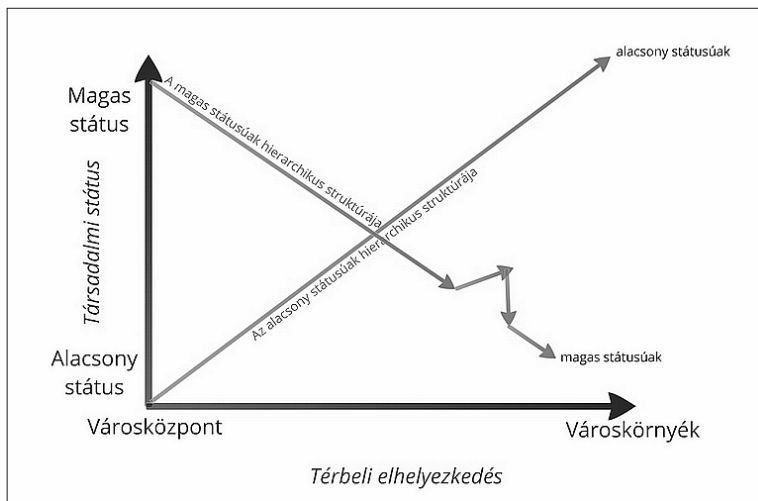
A fent bemutatott eredmények szerint a magyarországi várostérségekben tehát egyrészt továbbra is érvényesül a hagyományosnak nevezett centrum-periféria modell. A városokban, azok centrumrészein erőteljesebb a magasabb társadalmi státusúak jelenléte, míg a város külső övezeteiben, illetve a városkörnyékeken az alacsonyabb társadalmi státusúaké. A centrumból a periféria felé haladva a térbeli társadalmi szerkezet hierarchikus. A várostérségi ökológiai térbeli lejtőn kifelé haladva a magasabb státusúak jelenléte fokozatosan csökken, az alacsonyabb státusúaké fokozatosan növekszik.

Másrészt azonban a magyarországi várostérségekben már nem érvényesül tisztán a hagyományos centrum-periféria modell: a fejlett városkörnyékek társadalmi szerkezete egyértelműen megtöri a centrum és a periféria „két végpontja” között húzódó ökológiai térbeli lejtőt, a kifelé fokozatosan csökkenő társadalmi hierarchiát. A lakosság iskolai végzettség és foglalkozás szerinti megoszlásából is látszik, hogy a fejlett városkörnyékek esetében átmenetileg megáll a társadalmi státusérték csökkenésének a trendje, és egy felfelé mutató

hullám módosítja a várostérségi ökológiai, társadalmi lejtőt. Az átmenet keretében ugyanis a várostérségek külső övezetei új társadalmi értéktartalmat is kaptak. A mai térbeli társadalmi folyamatok és a szuburbanizáció következtében – de a városkörnyék átalakult gazdasági, társadalmi szerepei, funkcionális kapcsolatai miatt is – a városkörnyék társadalmi státusa differenciálódott, magas és alacsonyabb státusú térbeli, társadalmi egységekre bomlott. Itt is megjelentek a magas és alacsony társadalmi státusú csoportok által benépesített városkörnyéki övezetek, falvak.

Az átmenet, a globalizáció hatásaira a magyarországi nagyvárosi térségek társadalmi szerkezete, ezzel összefüggésben a centrum-periféria modell társadalmi tartalma jelentős mértékben átalakult. Az utóbbi időszakban kibontakozott térbeli-társadalmi folyamatok, vagyis a centrum és a városkörnyék differenciált, részben magas, részben alacsonyabb társadalmi tartalmai révén egy *kettős struktúrájú centrum-periféria modell, illetve térbeli társadalmi hierarchia* jött létre. Az egyik struktúrában megjelenő térbeli társadalmi hierarchia a hagyományosnak nevezett magas státusú centrum és az alacsony státusú periféria megkülönböztetésével jellemezhető modell érvényesülését mutatja; a másik struktúrában megjelenő térbeli társadalmi hierarchia pedig az alacsony státusú centrum és a magas státusú periféria modell szerveződését fejezi ki (9. ábra).

9. ábra: A kettős struktúrájú centrum-periféria modell

Forrás: saját szerkesztés

A kettős struktúrájú centrum-periféria modell a történeti folyamatok és a mai modernizáció hatásait, a globalizáció térbeli társadalmi következményeit, a centrumok és a környékek átalakulásának mai specifikumait, a magyar nagyvárosi térségekre jellemző főbb egyenlőtlenségek közös vonásait foglalja össze. A centrum-periféria kettős struktúrája nemcsak a társadalmi, hanem a területi (ökológiai) hierarchiák meghatározottságait is kifejezi: a városcentrumok és a környékek, az egyes övezetek eltérő területi jellegzetességeit, a gazdasági, az intézményellátottsági, a különböző szolgáltatási, az infrastrukturális adottságok eltéréseit, a térszerkezeti helyzetekkel összefüggő differenciált közlekedési kapcsolatokat, az erre is

épülő ingatlanértékek specifikumait. A térbeli társadalmi, ökológiai lejtő legkülönbözőbb szerkezeti sajátosságai, annak új irányai, a lejtőt megtörő hullámok össze is kapcsolódnak, új társadalmi minőségeket, köztük új integrációs mezőket is létrehozhatnak.

Összegezve tehát a nagyvárostérségi társadalmi szerkezet itt bemutatott jellegzetességei, a különböző társadalmi pozíciójú csoportok területi elkülönülése, annak új szerkezeti a nagyvárosi, illetve főként a nagyvárostérségi társadalom belső megosztottságát, területi egységekre való tagoltságát, azok állandó újraszerveződéseit mutatják. A hagyományos struktúrák átalakulásai, az ezzel is összefüggő népességmozgások, lakóhelyi költözések pedig a társadalmi felbomlás lehetőségeit is kifejezik, miközben feltételeket is teremtenek a helyi integrációs folyamatok szerveződésére. A továbbiakban ezt vizsgáljuk meg.

Társadalmi integráció a nagyvárosi térben

A budapesti várostérségre kiterjedő, a Norvég Alap által támogatott kutatás központi kérdésfeltevése az volt, hogy a várostérség térbeli társadalmi szabdaltsága milyen hatást gyakorol a lakosság mindennapi életére, munkavégzési tevékenységeire, a vásárlási, szórakozási és az egészségügyi intézmények igénybevétele révén megvalósuló területfogyasztási szokásaira. Meg akartuk tudni, hogy a mindennapi élet különböző tevékenységei hol zajlanak: a térbeli társadalmi szerkezet által kijelölt szűk térben, a lakás környékén, a lakóhelyen, tehát inkább lokálisan, vagy szélesebb térre, a térség több egységére is kiterjedő módon valósulnak meg, tehát inkább globálisnak, mint lokálisnak nevezhetők.

A modern városfejlesztési folyamatok ismeretében előfeltevésünk az volt, hogy a nagyvárostérségi népesség mindennapi élete inkább globális, részben a koncentrált, részben pedig a decentralizált fejlődési folyamatok miatt. A mai nagyvárosi térben egy időben lehet erőteljes a gazdasági, az infrastrukturális, a legkülönbözőbb intézményi nagyvároscentrumi koncentráltság és a szétszórt területi allokációk jelensége, többek között éppen a városterjeszkedés következményeként is. Ez pedig számottevő vonzást gyakorol a népesség térbeli fogyasztási szerkezetére, növekszik a centrum és a környék közötti ingázás, a városlakók mindennapi élettere egyre több negyedre terjed ki, ami csökkenti a lokális integráció lehetőségét is.

A városlakók által már elfoglalt tér viszonyait újra és újra átszervező, a meglévő határokat feszegető, az egyre globálisabb egységekre kiterjedő mindennapi élettevékenységek a területfogyasztás új hullámait hozzák létre. Ezek a szuburbanizációban, a kiköltözésben alakuló folyamatok mellett helyben maradók, de a nagyvárosi teret egyre nagyobb egységekben használók – vagy inkább fogyasztók – a városi terjeszkedés, az „*urban sprawl*” dimenzióját teremtik meg.

A szociológiai törvényszerűségek azonban óvatosságra intettek bennünket. Hiszen az is nyilvánvaló volt, hogy a nagyvárostérségi társadalmi csoportok térben megnyilvánuló, mindennapi élethez kötött fogyasztási szokásait és modelljeit nemcsak a konkrét nagyvárostérségi, a centrum és a környék fogyasztási lehetőségei, nemcsak a konkrét nagyvárostérségi és kulturális fogyasztási minták és nemcsak a környék fogyasztási lehetőségei, valamint a kínálat területi eloszlása generálják (Sassen 1991), hanem a társadalmi strukturális helyzet (a jövedelem, az iskolai végzettség, a foglalkozás, a beosztás, a családi háttér) által meghatározott lehetőségek is. Ez utóbbiak pedig igencsak egyenlőtlenek, részben éppen a területi társadalmi elkülönülés, a társadalmi szerkezeti dichotómiák miatt.

A munkavégzés, a vásárlás, az egészségügyi szolgáltatások és a szórakozási tevékenységek területi szerkezete

A fenntartható területfogyasztást feltáró kutatás reprezentatív kérdőíves felmérése alapján elemezhetővé vált, hogy a budapesti térségben élők mindennapi tevékenységei – így a munkavégzés, a vásárlás, a szórakozás és a rekreációs, egészségügyi, oktatási intézmény igénybevétele – hol valósulnak meg: a közvetlen lakóhelyen, a lakás környékén, a szélesebb településen vagy máshol; tehát inkább lokálisan vagy szélesebb térre is kiterjedő módon. Azt is vizsgáltuk, hogy a tevékenységek lokalizációjában milyen különbségek vannak a társadalmi dimenziók, így az iskolai végzettség, a jövedelmi szint vagy a munkahelyi beosztás alapján. Eredményeink szerint a nagyvárostérségi népesség eltérő módon és eltérő mértékben használja, illetve fogyasztja a teret a mindennapi élettevékenységei során.

A munkavégzéshez kapcsolódó térhasználat alakulásában elmondható, hogy a Budapesten élők, a magas és az alacsony társadalmi státusúak egyaránt a városban dolgoznak, alapvetően nem járnak sem más agglomerációs településre, sem pedig más településre dolgozni. A budapesti magas státusúak jóval nagyobb arányban találnak munkát a lakásuk közelében, valamint a városon belül, mint az alacsonyabb társadalmi státusúak (1. táblázat).

A fejlett városkörnyéken élők esetében figyelemreméltó, hogy az itt élő magas státusúak, bár az átlagnak megfelelő mértékben dolgoznak lakásuk közelében, ugyanakkor az átlaghoz képest magas a máshol dolgozók aránya is. Mindkét arány még magasabb az itt élő alacsony státusúak esetében.

A fejletlen városkörnyéken a magas státusúak az átlaghoz képest jóval nagyobb arányban járnak más településre dolgozni, bár lakásuk közelében is az átlagérték felett találnak munkahelyet. Az alacsony státusúaknál hasonló a kialakult helyzet. Tehát a munkavégzés területi szerkezetét főként a munkahelyek budapesti koncentrációja magyarázza.

1. táblázat: A munkavégzés helyszínének megoszlása, lakóhely alapján (% , 2010)

	Lakása közelében	Városnegyedben/ településrészen	Saját településén	Budapesti agglomerációban	Más településen
Magas státusúak esetén					
Budapesten lakók	25,27	13,19	40,45	0,00	0,00
Fejlett városkörnyéken lakók	25,93	3,70	0,00	11,11	22,22
Fejletlen városkörnyéken lakók	36,36	10,00	0,00	0,00	30,00
Átlag	26,36	10,94	28,57	2,36	7,09
Alacsony státusúak esetén					
Budapesten lakók	12,12	8,40	8,33	0,00	0,00
Fejlett városkörnyéken lakók	9,26	11,11	0,00	7,41	11,11
Fejletlen városkörnyéken lakók	14,75	3,28	0,00	16,13	18,03
Átlag	12,15	7,72	4,45	5,65	6,88

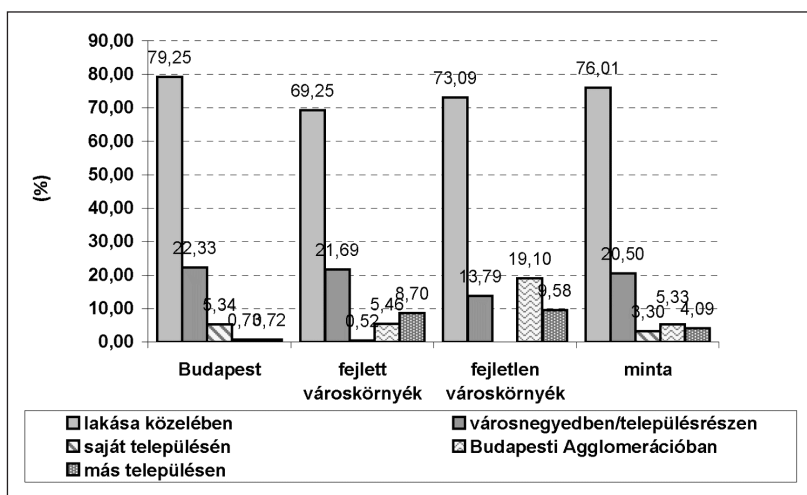
Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

A *bevásárlás* mint a mindennapi élet tevékenysége, annak térhasználata a piacgazdasági folyamatok következtében jelentős mértékben átalakult. A bővülő kínálat – áru és üzletek szerint is – differenciált lehetőségeket biztosít a lakosságnak, hogy különböző tereket, helyszíneket vegyen igénybe a vásárláshoz. Az élelmiszerek vásárlása esetén azonban a lokalitás jellemző, a tér használata jellegzetesen a tartós fogyasztási cikkek esetében bővül, köszönhetően a bevásárlóközpontok, hipermarketek térnyerésének.

A Budapesten élők – státusuktól függetlenül – egyértelműen helyi szinten vásárolnak, az itt élők egyáltalán nem járnak más településre vásárolni. A legtágabb térhasználat az átlagnál nagyobb mértékben a magas státusú, fejlett városkörnyéken élők esetén tapasztalható. Általában, a bevásárlással kapcsolatos térhasználatot leginkább a térségi kínálati viszonyok befolyásolják.

Az *egészségügyi intézmények használata* során szinte általános a lakóhelyi koncentrált-ság, ezeknél a tevékenységeknél a területi kínálat hatása a döntő.¹⁰

10. ábra: Az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének terület szerinti megoszlása, lakóhely alapján (% , 2010)

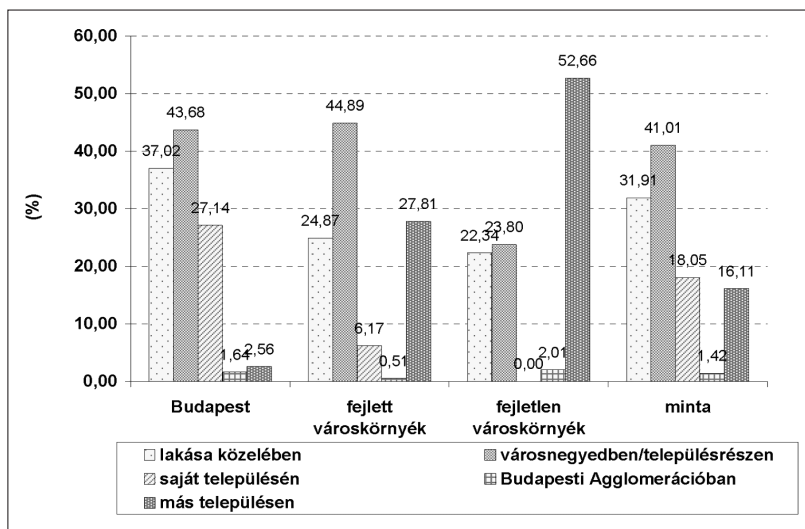

Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

Szórakozás tekintetében a legjellegzetesebb vonás – ismét – a főváros szívó hatása, vagyis a nagyvárostérség külső, fejletlen övezetében lakóknak több mint fele máshol talál kikapcsolódási lehetőséget. A budapestiek a lakásuk közelében és városnegyedükben találnak szórakozási lehetőséget (11. ábra).

¹⁰ Az adott elemzést Kovács Szilvia készítette (Szirmai et al. 2012:147).

11. ábra: A szórakozás területi megoszlása, lakóhely szerint (% , 2010)

Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

A területhasználati tevékenységekkel kapcsolatos kutatási eredmények természetesen nem mutattak tiszta kategóriákat, a különböző társadalmi csoportok mindennapi térfogyasztása a globális és lokális dimenziók szerint a következő főbb típusokban írható le:

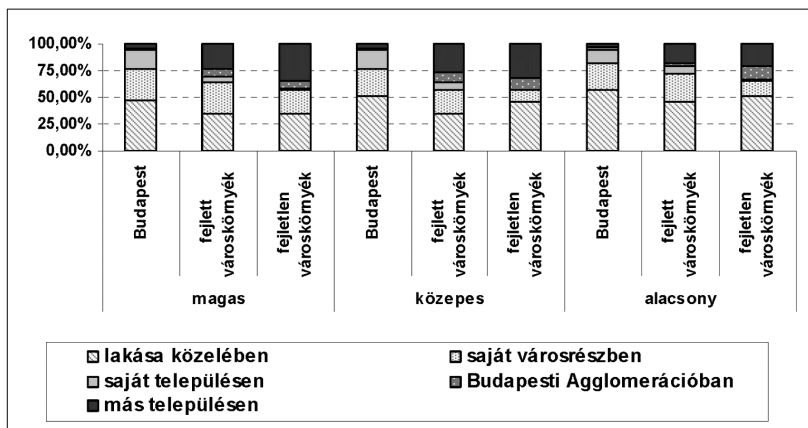
- A centrumtelepülés, vagyis Budapest magas státusú csoportjainak a térfogyasztási tevékenységei esetén nagyobb arányú a lokális jelleg.
- A centrumtelepülés, vagyis Budapest alacsonyabb társadalmi státusú csoportjainak a térfogyasztása szintén inkább lokális jellegű.
- A fejlett városkörnyéki települések magas státusú csoportjainak a térfogyasztási tevékenységei részben lokálisak, miközben a területi szabadság törvényszerűségei (és az érintett társadalmi csoportok igényei miatt) erőteljesebb a „globális” jelleg.
- A fejlett városkörnyéki települések alacsony státusú csoportjainak a térfogyasztási tevékenységei viszonylag kiegyenlítettek, részben lokálisak, részben globálisak.
- A fejletlen városkörnyéki települések magas státusú csoportjainak a térfogyasztási tevékenységei – hiányos infrastrukturális adottságok és a számukra nem megfelelő, más-képp fogalmazva nem eléggé szegregált helyi társadalmi környezet miatt – erőteljesen globálisak, miközben lokálisak is.
- A fejletlen városkörnyéki településeken élő alacsonyabb társadalmi státusú csoportok térfogyasztási tevékenységei globális, egyben lokális jellegűek is.

A fenti tipizálás, illetve a vizsgált tevékenységek térbeli igénybevételének komplex elemzése szerint¹¹ kitűnik, hogy a társadalmi státus kevésbé van hatással a területfogyasztásra, mint a lakóhelyi elhelyezkedés, mivel az egyes településtípusokon belül élők területfogyasztási szerkezete között nagyobb a hasonlóság, mint a különböző lakóhelyen élő azonos társadal-

¹¹ A komplex elemzést Baranyai Nóra készítette (Szirmai et al. 2012:174).

mi státusúak esetében (bár a társadalmi helyzet hatása sem elhanyagolható). Az ökológiai lejtő¹² jelentősége mindhárom társadalmi státusú csoporton belül megmutatkozik (a 12. ábrán a területhasználatban megnyilvánuló eltérések láthatók, a státuscsoportokon belüli területi szempontú megoszlás alapján).

12. ábra: Az egyes helyszíneken igénybe vett szolgáltatások átlagainak aránya az összes igénybe vett szolgáltatás átlagához viszonyítva (% , 2010)

Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

Véleményünk szerint ezek a megállapítások jelzik (ha nem is bizonyítják, hiszen ahhoz további kutatások szükségesek) a területi elkülönülés és a lokális integrációs folyamatok közötti összefüggések meglétét, mégpedig minden egyes társadalmi pozíciójú csoport esetében.

Összegzés

A kutatási eredmények rámutattak arra, hogy a városi társadalmi dezintegráció, a területi elkülönülés folyamatai a társadalmi integráció jelenségeivel is összekapcsolhatók. Az elemzések igazolták egyrészt a területi társadalmi felbomlás folyamatait, a piaci társadalom, a globális gazdaság és urbanizáció, a városi terjeszkedés hatásait, a magyar nagyvárosi térségek, közte kiemelten a budapesti térség hierarchikus, kettős struktúrában szerveződő, társadalmi egyenlőtlenségeket okozó területi társadalmi szerkezetét. Ez a szerkezet az ökológiai lejtő adottságaival is összefügg.

A kettős szerkezet a nagyvárosi népesség mindennapi életviszonyaiban is látható. A különböző mindennapi élettevékenységek részben a nagyvárosi tér egészében, részben a lakóhelyen valósulnak meg, és integrációs mechanizmusokat hoznak létre, főként a centrumban élő népesség esetében, akiknek mindennapi tevékenységei inkább lokálisak. A városkörnyé-

¹² Az elnevezés azt a jelenséget takarja, amikor az ökológiai – azaz a gazdasági, intézményellátottsági és infrastrukturális – adottságok a várostérségi centrumból a periféria felé haladva egyre kedvezőtlenebbé válnak.

kiek szintén lokális mindennapi tevékenységei a lakóhelyhez kötődő integrációs hatásokkal járnak. Náluk ugyanakkor erőteljesebb a várostérségi szívó hatás.

Az elemzés tehát rámutatott a területi-társadalmi elkülönülés, a szegregáció és az általunk vizsgált lokális integrációs folyamatok közötti összefüggésekre, amelyek inkább a térségi szerkezettől, mint a társadalmi helyzettől befolyásolva alakulnak.

A nagyvárosi térben a mindennapi élet lokális vagy globális jellegzetességei döntő mértékben a térségi elhelyezkedéstől függenek, amelyet a társadalmi strukturális pozíciók felülírhatnak ugyan, de korlátozottabb mértékben, mint gondoltuk. Ez azonban mégsem jelenti a lakóhely erősebb befolyását a társadalom strukturális hatásaihoz képest, mivel a mai nagyvárosi lakóhelyi viszonyok a társadalmi, köztük a strukturális mechanizmusok kifejeződésai, hordozói. A nagyvárosi tér (a vizsgált példa esetében a Budapesti Agglomeráció) mai viszonyait alakító nagy folyamatok, a globális urbanizáció legújabb trendjei (Enyedi 2012), a városterjeszkedés, a szuburbanizáció, a mögötte meghúzódó egyenlőtlen gazdasági és infrastrukturális – munkahelyi, intézményi, szolgáltatási – allokációs mechanizmusok szétszakítják ugyan, de egyszersmind lakóhelyi szinten integrálják is az érintett térségi társadalmakat, össze is kovácsolják a nagyváros belső egységeit, azok fizikai-ökológiai és társadalmi szerkezetét.

Hivatkozások

- Cséfalvay Z. (2008). *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa*. Budapest: Gondolat.
- Enyedi Gy. (2012). *Városi világ*. Budapest: Akadémiai. (Modern regionális tudomány)
- KSH (2009). *Bevásárlóközpontok és hipermarketek 2008*. Elérhető: www.ksh.hu/docs/hun/xfftp/idoszaki/bevcp/bevcp08.pdf. [Letöltve: 2012-08-15].
- Ladányi J.–Szelényi I. (1998). Class, ethnicity and urban restructuring in postcommunist Hungary. In: Enyedi Gy. (ed.) *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai. 67–86.
- Lichtenberger E.–Cséfalvay Z.–Paal M. (1995). *Várospusztulás és felújítás Budapesten*. Budapest: Magyar Trendkutató Központ. (Az átmenet trendjei 2.)
- Mollenkopf, J. H.–Castells, M. (1993). *Dual City. Restructuring New York*. New York: Russel Sage Foundation.
- Nemes F.–Szelényi I. (1967). *A lakóhely mint közösség. Városshociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai.
- Sassen, S. (1991). *The Global City*: New York: Princeton University Press.
- Szirmai V. (szerk.) (2009). *A versenyképesség társadalmi tényezői – Hogyan lehetnek a magyar nagyvárostérségek versenyképesebbek?* Budapest – Pécs: Dialóg Campus.
- Szirmai V. (szerk.) (2011). *Urban Sprawl in Europe*. Budapest: Aula.
- Szirmai V.–Várad Zs.–Kovács Sz.–Baranyai N.–Schuchmann J. (2012). *A nagyvárosi területfogyasztás térbeli társadalmi problémái: város és környék dichotómiák*. In: Kerekes S.–Szirmai V.–Székely M. (szerk.) *A fenntartható fogyasztás környezeti dimenziói*. Budapest: Aula. 125–164.
- Szelényi I. (1973). *Városshociológia*. Budapest: KJK.